

JAK SE ODRÁŽÍ IMPROVIZOVANOST V JAZYKOVÉ VÝSTAVBĚ MLUVENÝCH PROJEVŮ*

SVATAVA PROKEŠOVÁ (Brno)

V referátě s. doc. Hausenblase byla zdůrazněna potřeba zkoumat, jakým specifickým způsobem (tj. v kterých konkrétních rysech) se v jazykové výstavbě mluvených projevů odrážejí jednotliví činitelé (podmínky), za kterých se mluvené projevy realizují. Zabývala jsem se těmito otázkami poněkud podrobněji v souvislosti s výzkumem skladby okrajových hanáckých nářečí na Znojemsku. Ve svém příspěvku bych chtěla naznačit a zčásti i ilustrovat, které konkrétní rysy v jazykové výstavbě mluvených projevů jsou po mém soudu odrazem nedostatečné větné perspektivy mluvčího.

Činitel, který se obvykle formuluje jako nedostatek větné perspektivy mluvčího (nebo také jako improvizovanost, nepřipravenost apod.), projevuje se ve vlastní jazykové výstavbě mluveného projevu v podstatě ve třech kategoriích jevů:

1. Jako porušování ustálených syntagmatických schémat, tj. ustálených způsobů vyjadřování syntaktických vztahů. Sem patří zejména různé typy anakolutů, kontaminací, ale také nefunkční opakování a konečně z mimojazykových prostředků i neúkonné pauzy odtrhující sémanticky a syntakticky těsně vázané jednotky od sebe. Často se jednotlivé jevy navzájem neoddelitelně v projevu kombinují.

Porušování ustálených způsobů vyjadřování syntaktických vztahů: *a ze stran só — je — ta Dija teče — a ze stran só takovi tento, kopce a hagáci; No tož nešil — toš — z manželem sme — tancovala sem; dělalo se s toho te róre na kanóne* apod.

Opakování: *Fčíl sem neviděl kudikam a tam bel — přes to Dijo — tam bel prót takové mňelké prót tam bel prót — tag já přes to Dijo až na druhó strano.*

Nezřídka se moment nepřipravenosti odráží až v rovině nadvětné. (kontextové), a to tak, že mluvčí začínající novou výpověď přerušuje, vrací se k výpovědi předcházející, opakuje ji s nějakým zpřesňujícím dodatkem nebo prostě vkládá do nové výpovědi zpřesnění (dodatek) vztahující se ještě sémanticky a často i syntakticky (tj. formou vyjádření) k sdělení předchozímu, které se mluvčímu zdá být neúplné apod. Srovnej např.: *No a po večere svadepčaňi — dež jož belo deset, na jedenáctó — dež belo po večere, každi dostal věsluško — zanesl si jo dom — anebo ti staři dróške*

* Příspěvek byl dodán písemně. (Pozn. red.)

dež bele — tož hosti se to zanesle dom a přešle a zasi se šlo f pruvođe — z marš hrále mozekantí a šla sem do hospode.

2. Výrazným projevem nedostatečné větné perspektivy v mluveném projevu je tzv. aditivnost, tj. dodatkové připojování částí výpovědi.¹

Je možno rozlišovat několik typů dodatkového připojování.²

a) Dodatkově je připojeno východisko výpovědi.

Velmi často se připojuje k předcházejícímu intonačně uzavřenému výpovědnímu celku člen známý z předcházejícího kontextu (východisko výpovědi). Mluvčí k němu sice ve své výpovědi často odkazuje (odkazovacími zájmeny a adverbii), ale pak je přece jenom ještě slovně vyjádří. Srovnaj např.: *Řikale, že to bude ho fabrike — ten transformátor; to je vic německe jak česke — ramovat; Voňi bele sami doma — te děti; Von přeletěl ke mñe — ten pes a stópl se přede mñe a zavrčel — ten toho cigána ten pes; Fčel uš tam nechoďivaji — do tech Jaromñeřic; Já bech je nedostala do sebe — te zobe apod.*³

b) Dodatkově se připojuje tzv. zpřesňující větný člen.

Jde většinou o případy, kdy je dodatkově zpřesňováno jádro výpovědi. Jsou tu v podstatě možné dvě modifikace:

a) Jádro výpovědi je ve větě samé vyjádřeno ukazovacími slovci (zájmeny nebo příslovci) a v dodatkovém připojení je vyjádřeno jako pojmenování. Bývá tomu tak tehdy, je-li promluva situačně zakotvena (tj. za přítomnosti objektu promluvy). Na fakt objektivní reality, který v oblasti výpovědi představuje jádro sdělení, se tedy v tomto případě jenom ukáže, např.: *stópní si sem — ke stolo; vehočil sem se stolařem tade — f Přimñeticich; naša lóka bévala tam — vidíte ho teho*

¹ Zevrubně o něm pojednává J. Chloupek ve své kandidátské disertaci (Syntax východomoravských nářečí, Brno 1957) a ve stati Pořádek slov v nářečí, zvl. východomoravském, SaS 19, 1958, str. 260—265. Zdá se však, že je zde ještě chápe jako jev povahy nářeční, nikoli jako obecný rys jazykové výstavby mluvených projevů vůbec. — Jako jev povahy spontánní je dodatkové připojování příznačné pro projevy mluvené a svou povahou patří k rysům obecně „mluvovým“. Vyskytuje se sice také v omezené míře v jazyce psaném, avšak tu je důsledkem záměru, uvědomnělého výběru; má tedy povahu prostředku stylisticky výběrového, motivovaného. (Viz. zde také příspěvek A. Vaška.)

² Bylo by teoreticky možno klasifikovat aditivně připojené výrazy podle jejich sémantické závažnosti nebo podle jejich syntaktické funkce. Syntaktické kritérium však nevyplývá ústrojně z povahy jevu, neboť aditivnost je prvek významové výstavby výpovědi, nikoli výstavby mluvnické (syntaktické). Odtud plyne, že dodatkově připojované jsou nejen jednotlivé větné členy, ale i celá slovní spojení, jejichž komponenty mají různou syntaktickou funkci. Na nutnost vycházet při klasifikaci typů aditivního připojování z roviny kontextového členění upozornil zde M. Grepl.

³ Výslovně připomínáme, že v citovaných dokladech jde o dodatkové připojování východiska výpovědi, nikoli jádra, jak by se z citací někdy snad zdálo. Doklady je třeba vidět zařazené v situaci a v kontextu (nejčastěji dialogickém), pak je to zcela zřejmé. Mimo to o tom svědčí odkazová slova, která ve vlastní výpovědi lexikální vyjádření východiska zastupují. Také je třeba vzít v úvahu fakt, že jádro výpovědi sotva může být ve výpovědi připojeno dodatkově.

lesa; Podrž mňe to — ten žebřík; Tak celó noc spi — s tema nahéma nohama.

β) Jádro výpovědi je ve větě samé vyjádřeno ve formě pojmenování a v dodatkovém připojení je po stránce významové zpřesněno (tj. jeho pojmový rozsah bývá zúžen, specifikován). Je tomu tak tehdy, není-li výpověď spjata s konkrétní situací (tj. s objektem sdělení), a nelze tedy na objekt jen ukázat. Např.: *No je ženaté a má štíři děti — dvje děťátka a dva chlapce; deset roku sme bele staři, uš sme moseli choďet zbirat hóske na strome — te prstinke; Muj tatinek — ten dělál v mňeste — f továrňe; Zavolé ho — teho Frantika; Belo národa na té svadbje — druženek, mládencu apod.*

c) Zdánlivě blízké předcházejícímu typu jsou i případy aditivního připojování jako: *Choďel sem do vobecni škole. Do třinácti let; A pak sem šla do složbi. Aš pod Videň!; Tam ho šefca bela beseda každé deň. A velká!; Votvěřela sem dveři a f komoře stála voda. Pomale po kostke; Běl sem třináct roku — šel sem slóžit. Do Němec aj.*

V uvedených případech jsou v dodatkové pozici také členy výpovědně závažné, stojí však po výpovědi intonačně uzavřené.⁴ Znamená to tedy, že intonačně uzavřená výpověď má své vlastní jádro a dodatková konstrukce má povahu samostatné výpovědi. (Je to zpravidla kontextová elipsa, formálně totožná s jmennými větami.) Tyto případy tedy už přerůstají rámec jedné výpovědi, přecházejí k aditivnosti povahy větné.

Poznámka: Je třeba připomenout, že v dodatkové pozici nestává určité sloveso. I to nepřímou ukazuje, že dodatkové připojování je svou povahou jev svázaný s významovou (aktuální, kontextovou) výstavbou výpovědi, v jejíž rovině je určité sloveso členem minimální výpovědní dynamiky, tj. členem, který má většinou jen tranzitivní funkci mezi východiskem a jádrovými složkami sdělení.⁵ Také tento fakt nás vede k závěru, že kritéria pro klasifikaci typů dodatkového přičleňování musejí vycházet, jak jsme ukázali, z roviny promluvy (parole), že to nemohou být kritéria syntaktická (podle větných členů), ale ani sémantická.

3. S nepřipraveností mluveného projevu je spjata také hojně užívání preparativních výrazů na začátku promluvových celků a jejich jednotek. Běžně stávají na začátku výpovědi v dialogickém kontextu, kdy má mluvčí reagovat na nějakou (většinou předem nečekanou) výzvu nebo dotaz. Jsou to výrazy, které mají z hlediska výpovědní dynamiky takřka nulovou hodnotu. Pro konzumenta projevu jsou jen signálem toho, že nějaká výpověď (sdělení) bude následovat, a ze strany mluvčího představují přípravnou reakci na daný podnět (výzvu, otázku, cizí promluvu atd.). Nemají tedy vlastní sdělnou hodnotu, a lze je po této stránce spojit dohromady s mimojazykovými preparativními projevy mluvčího, signalizujícími vnímateli, že bude následovat nějaké sdělení (otevření úst, výraz tváře, pohyby atd.).

⁴ V přepise to označujeme tečkou na konci výpovědi a velkým písmenem na začátku dodatkové konstrukce.

⁵ Znovu na tuto skutečnost upozornili ve svých referátech K. Hausenblas a M. Jelínek.

Z hlediska jazykového je třeba říci, že se v preparativní funkci užívá nejčastěji různých částic a slovcí zájmenné povahy, která vedle zmíněného úkonu dodávají výpovědi někdy citově náladového zbarvení. Srovnej např.: *No á toš tenkrát k nám přešil pan faláš s tém mým bratrem a belo to fšechno veseli; Nó tag bela sem v lesi, nó lámo, přide ke mňe Franta Fořtůj; Ja, tak ponéprf sem se vdávala, diš mňe belo třicet roku. No tak — vebirale sme tadi u jednoho brambore — a ňeki von nám dal trošku napit, no ale nálado sme nemňele* apod.

Někdy však plní preparativní úkon celé konstrukce a větné obraty. Jde zvláště o hojné replikové otázky v dialogickém kontextu, jimiž mluvčí reaguje na něčí dotaz nebo výzvu: nezačíná svou výpověď odpovědí na položenou otázku, nýbrž nejprve (často s momentem překvapení) otázku opakuje a teprve potom připojuje žádané sdělení. Srovnej např.: *(A co dělá syn?) — Nó — co dělá sin? Je ženaté. Má čtiři děti. Tak. Dvje dejtátka a dva chlapce; (Při ostatkách se také něco zpivalo?) Pře vostatkách? No počké — toš se zahrál kósek, no a potom se řeklo, bude se spivat; (Jak to bylo s tím stařečkem z Píсар?) Nó — jak to belo. — Jezďivale do Vidňe s koňima* apod.